

УДК: 316

МЕНТАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ НОРМАТИВНИХ ТА ДИСФУНКЦІОНАЛЬНИХ СТАНІВ СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

Крячко В.І.

Стаття посвячена дослідженню ментальних детермінант нормативних і дисфункціональних станів соціальної системи. Проаналізовано основні їх особливості і розглянуто проблему збереження самоідентичності нації в умовах сучасності.

The article is devoted to the research of the normative and dysfunctional states' mental determinants of the social system. Their main features are analyzed and the problem of the society's self-identity maintaining is considered.

Стаття присвячена дослідженню ментальних детермінант нормативних та дисфункціональних станів соціальної системи. Проаналізовано основні їх особливості та розглянуто проблему збереження самоідентичності соціуму в умовах сучасності.

Ключові слова: соціальна система, нормативний стан, дисфункціональний стан, індивід, аутопоезис.

Keywords: social system, normative status, dysfunctional state, individual, autopoiesis.

1. Постановка наукової проблеми.

Актуальність дослідження даної проблематики пов'язана насамперед з формуванням змісту і напрямків реформування сучасного українського суспільства, пошуку оптимальних моделей його трансформації. І в цьому контексті особливого значення набувають соціологічні, ментально-психологічні, ціннісно-нормативні, духовні та навіть дещо ірраціональні засади формування нової української державності. Саме завдяки врахуванню у дослідженні українського соціуму його соціальних особливостей, відбувається процес поєднання традиції та інновацій, вітчизняного та іноземного досвіду.

Отже, *проблема даного наукового дослідження* полягає в наявності протиріччя між необхідністю розробки трансформаційної моделі подолання ситуації дефіциту національної єдності та слабкою представленістю в науковій літературі відповідних теоретичних напрацювань, присвячених проблемі соціодіагностичного і соціотерапевтичного вимірів національної ментальності в її дезінтеграційних щодо суспільства вимірах та характеристикам нормативних і дисфункціональних станів соціальної системи.

2. Аналіз останніх досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання наукової проблеми.

Основою дослідження є монографії і статті, підручники та посібникові видання, пов'язані з іменами українських, російських, французьких, американських та німецьких авторів, базові соціологічні теорії і концепції транзитивного суспільства та теорії соціальної модернізації, зокрема: структурний функціоналізм та неофункціоналізм Т. Парсонса і Н. Лумана, теорія соціальних дисфункцій Р. Мертона, концепція символічного інтеракціонізму Д.-Г. Міда, фігураційна соціологія Н. Еліаса, концепція „залежного розвитку” Д. Старка, розроблена спільно з Г. Грабером і Л. Брюстером про значення минулих структур і цінностей для спрямованості постсоціалістичної трансформації; концепція соціальних механізмів трансформації Т. Заславської; теорія соціальної трансформації О. Куценко; теорія про вплив масових соціально-психологічних „патологій” на характер трансформаційних процесів Є. Головахи і Н. Паніної, концепція соціально-адекватного управління В. Буреги, регіонально-етносоціологічні дослідження національної свідомості В. Кононова, Т. Єрескової, теорія фрактальної детермінації смислотворення в соціальних системах Ю. Романенка, а також дослідження А. Шульги, пов'язані із етнічною самоідентифікацією, мультивекторності української етнічності В. Євтуха та постмодерної еволюції соціальних систем П. Кутуєва; теорія синергетичної самоорганізації Л. Бевзенко, деякі

соціологічно-історіографічні розвідки представників діаспорної інтелігенції, зокрема - В. Яніва. Дотичними до зазначеного наукового дослідження виступають наукові розвідки національної ідентичності в руслі теорії комунікативної раціональності Ю. Габермаса, а також психологічні дослідження ментальності М. Пірен, І. Дубова, історіо-соціографічні роботи М.Ф. Юрія, пов'язані з проблематикою етногенезу українства.

3. Цілі статті та постановка завдань.

Метою статті дослідження основних ментальних детермінант нормативних і дисфункціональних станів соціальної системи. З поставленої мети випливають наступні завдання:

- Визначити нормативні вияви ментального профілю соціальної системи.
- Визначити дисфункціональні вияви ментального профілю соціальної системи.

4. Виклад основного матеріалу дослідження та обґрунтування отриманих наукових результатів.

За справедливим зауваженням Ю. Канигіна, ментальність є «структура, склад душі людини, етносу, соціуму, співвідношення її елементів і стан останніх» [Канигін, 1993, с. 32]. На думку вченого, саме чітка структуризація менталітету соціуму дозволить приступити до розробки методів експертного аналізу і соціального проектування в області найрізноманітніших соціальних структур соціуму [Канигін, 1993, с. 33], а також пояснити те, що й досі залишається непроясненим з точки зору виникнення хаотичних станів в соціодіагностичному та соціотерапевтичному вимірах.

Для аналізу сутності хаотичних станів соціальної системи, що пов'язані із дисфункціональними проявами ментальності, розглянемо концепт соціальної системи в контексті взаємодії інформаційного простору, створюваного ментальністю і колективним без свідомим, з вищими атрактивними структурами регулювання соціальної життєдіяльності.

Під соціальною системою в її ментально-інформаційному вимірі в даному дослідженні ми будемо надалі розуміти автопойетичну сукупність патернів інтеракцій, опосередкованих структурованим культурою суспільства символічним досвідом, який передається з покоління в покоління у вигляді колективних символів, і детермінований духовними, економічними, соціально-

історичними, географічними, кліматичними, ландшафтними та ін. умовами життя людей, які населяли і населяють дану територію [Luhmann, 1993; Парсонс, 1998; Осипов, 2000; Донченко, 1993; Романенко, 2005, 2007].

Т.Парсонс виводив смислоутворення із системи колективних символів, перед заданих індивідній інтеракції: «Соціальна система, - вважав він, - складається із множини індивідуальних акторів, що взаємодіють одне з одним в ситуації, що має, в найменшій мірі, фізичний аспект та аспект зовнішнього середовища; акторів, які мотивовані згідно тенденції до оптимізації задоволення і чие відношення до обставин (і одне до одного в тому числі) визначається та здійснюється у відповідності із системою структурованих культурою колективних символів» [Парсонс, 1951, с.5-6].

Ментальність спільноти, що проживає на даній території, як було показано вище, представляє собою профільний набір диспозицій, що перебуває між соціальною макроідентичністю та колективним безсвідомим в розумінні К.- Г. Юнга. Колективне безсвідоме ж, в свою чергу, представлено архетипами.

«... Архетип, - відзначає у зв'язку з цим К.-Г. Юнг,- є фігура ..., яка в процесі історії повторюється там, де вільно виявляється творча історія ... Якщо ми будемо досліджувати ці образи більш ретельно, то відкриємо, що вони є певною мірою узагальненою рівнодіючою численних типових досвідів ряду поколінь. Вони представляють собою соціологічні «осади» незліченних переживань подібного типу. Вони усереднюють мільйони індивідуальних дослідів і дають таким чином картину соціологічного життя» [Юнг, 1993, с. 132]. За влучним зауваженням О. Донченко, «в процесі багатовікового формування архетипи набувають певних форм, стаючи незмінною глибинною основою соціальної та індивідуальної динаміки» [Донченко, 1993, с.134].

В процесі формування ментальності та її відтворення в соціальній системі у вигляді культурно-символічного досвіду в енергетичному та інформаційному вимірах соціальної системи між колективним безсвідомим, ментальністю та макроідентичністю виникають певні зв'язки та відносини, які, в одних випадках, можуть сприяти функціональним виявам ментальності, а в інших – нефункціональним та дисфункціональним виявам.

Автопоейетична система характеризується передусім спроможністю створювати холономний (цілісний) образ самої себе, в якому відбивається її макроідентичність, тобто, автопоейзис характеризується спроможністю соціально-конструюючого макросуб'єкта (політичної еліти як носія соціального інтелекту) бачити архітекτονіку соціальної системи як самореферентної цілісності. Але цей образ має структуруватись через урахування диспозицій ментального профілю та особливостей колективного безсвідомого.

Соціальна система, як показує досвід і практика соціальної історії, може вибудовувати цей образ методом проб і помилок, і тоді йдеться про розгорнуту в часі соціально-історичну еволюцію, а може здійснювати такого роду вибудовування, спираючись на вже напрацьований іншими соціальними системами досвід модернізації та розвитку.

Автопоейетичність соціальної системи в розумінні збереження автентичності соціальних інтеракцій порушується, якщо соціальна система адресує «запит» на символічний досвід до інших соціальних систем, імплементуючи його в соціальні підсистеми з обминанням власних ментальних диспозицій та колективного безсвідомого.

Німецький соціолог Н.Луманн є найбільш відомим своїми міркуваннями про автопоейзис. У самого автора ми не зустрічаємо розгорнутої дефініції цього поняття, оскільки воно є запозиченням з міждисциплінарного дискурсу і відноситься до організмичних об'єктів із їх спроможністю витворювати власні частини із себе, тобто, із цілеорієнтованої соціальної тотальності. Уточнимо, що соціальна система здійснює автопоейзис настільки, наскільки мінімізує дифузю інформаційних впливів та випадкових інформаційно-символічних інтервенцій інших соціальних систем у міжкультурних комунікаціях, а з іншого боку – володіє семіотичними ресурсами конверсії чужорідних соціально-системних впливів за рахунок первинного семіозису.

Автопоейетичні системи мають наступні чотири характеристики.

1. *Автопоейетична система створює базові елементи, що, у свою чергу, складають систему. Йдеться, зокрема, і про системну цілісність стосовно образу системи в макроідентичності, окремих*

властивостей системи в ментальності та потенційних можливостей системи, що закладені в архетипах колективного безсвідомого. В соціально-діагностичному вимірі збереження холономності соціальної системи може бути гарантовано за рахунок ідеології як стратегії узагальнення досвіду символічного конструювання спільноти, що відбиває диспозиції ментальності (параметри ментального профілю) та трансформує запити колективного безсвідомого в ідеологічні конструкти.

Візьмемо сучасну правову систему континентального європейського зразка, що складається з законів. Жоден з них не виступає чимось самостійним щодо правової системи публічно-процедурного гарантування народного волевиявлення. Адаже закони потребують системно-юридичної легітимації через набір процедур парламенту, тобто, поза представницьким ухваленням закон позбавлений смислу.

Водночас, правова система Європи була б чимось незавершеним, якщо б не мала в якості фундаційного елементу конституцію як договір між державною владою і громадянським суспільством. Саме тому соціальні системи європейських країн в якості базових елементів мають інституції конституціоналізму, які дозволяють відокремлювати публічне від приватного. Без цього європейська соціальність не була б європейською, і менталітети європейських народів не виявляли б подібні диспозиції, що мають назву індивідуалізму і раціоналізму.

В свою чергу, раціоналізм та індивідуалізм відбивають певні характеристики колективного безсвідомого з його соціальними префігуративами (архетипами). Ці архетипи виводять Європу на стратегічний шлях розвитку, що може бути охарактеризований як соціокультурна індивідуалізація-диференціація, себто, збереження неподільних і незмінних властивостей індивідуума як носія приватності перед публічно-соціетальними інституціями та розрізнення індивідуальних інтересів перед формами соціального життя. Ця приватність знаходить доволі відверте граничне вираження в ст.1 Конституції Німеччини, яка говорить: «Гідність людини є найвищою соціальною цінністю», себто, європейська соціальність від початку конституюється за рахунок диференціації приватного та публічного простору соціальної системи.

Стосовно соціальної системи в цілому, дане положення конкретизується щодо необхідності існування цілісної ідеологічної метапрограми – похідної від атрактору системи уявлень про майбутнє, що продукується на основі етноавтентичних, автохтонних сценаріїв розвитку. В контексті цього твердження дещо безпідставними виглядають міркування деяких українських політиків та публіцистів, які щоразу нагадують про необхідність рецепції іноземного досвіду та насадження відповідних соціальних інституцій без чіткого пріоритетування в рамках метапрограми відповідних макросенсів спільноти, яка переживає справжню аномію.

2. Автопоезійні системи самоорганізуються в двох аспектах: вони організують свої власні кордони і організують свої внутрішні структури. Свої власні границі вони організують, розрізняючи те, що складає систему, і те, що відноситься до зовнішнього середовища. Що знаходиться всередині, а що поза автопоезійною системою визначається самоорганізацією системи, а не функціональними потребами системи.

Кордони системи проходять там, де втрачається її сигніфікативна спроможність, тобто, не виконується функція наділення певних об'єктів, процесів, явищ значеннєвістю, а з іншого боку – функція їх інтеграції в систему вже означеного. Це є т.зв. функції *первинного і вторинного семіозису* [Романенко, 2003, 2005].

Конкретизуючи зміст цих понять, визначимо, що ***первинний семіозис – це процес переведення префігуративних конструктів колективного безсвідомого в образи національної ментальності, які зазнають повного і послідового втілення в національній свідомості і самосвідомості.***

Оскільки генералізований образ соціальної системи представлено в макроідентичності, а остання зумовлена особливостями ментального профілю (типологічними властивостями ментальності), то можна стверджувати, що багатовекторна ідентичність українського суспільства відбиває дисфункціональні прояви ментального профілю та тих утворень колективного безсвідомого, які в деяких соціологічних дослідженнях тримали назву «архетипів дистресового досвіду».

Функції первинного семіозису – це напрямки активності соціальної системи, пов'язані із первинним наділенням значенням, тобто, соціальною категоризацією певних сегментів інформаційного поля, як зовнішнього, так і внутрішнього. Цим внутрішнім полем є архетипові структури колективного безсвідомого, які відображаються у певних символах [Романенко, 2005, с.111].

Функції вторинного семіозису стосуються введення феномену, первинно наділеного значенням (соціально-категоризованого) в систему вже означеного, тобто, його структурну адаптацію до тезаурусу кодів соціальної системи.

3. Автопоезійні системи мають самоспрямований характер. Це означає, що система ігнорує і придушує будь-які запити, що сформульовані не в кодї збереження системних властивостей, а в будь-якому метакодї, що сформований в іншому семіозисі. Ментальний профіль визначає специфіку кодів як інструментів розрізнення символічного досвіду і відокремлення символічно свого від символічно чужого.

Скажімо, звернення до принципу юридичної рівності статей в традиційно-звичаєвій правовій системі сформульовано не в кодї збереження системних властивостей, а тому або ігнорується, або репресується відповідними інституціями, що здійснюють соціальний контроль над утриманням гендерної нерівності.

Другим прикладом може бути економічна система, яка використовує ціни як спосіб звертання до себе. Приписуючи акціям компанії мінливу грошову цінність, фондовий ринок демонструє приклад такої самоспрямованості в межах економічної системи. Ціни на фондовому ринку визначаються не індивідом, а самою економікою. Подібним же чином законодавча система має закони, що відсилають до законодавчої системи: закони про те, як можна вводити в дію, застосовувати, тлумачити і т.п. закони.

Автопоезійна система – замкнена система. Це значить, що між системою і її зовнішнім середовищем немає прямого зв'язку. Замість цього система має справу з уявленнями про зовнішнє середовище. Наприклад, економічна система приблизно реагує на матеріальні потреби і бажання людей; однак ці потреби і бажання впливають на економічну систему

тільки в тій у який вони можуть бути представлені мовою грошей. Отже, економічна система адекватно реагує на матеріальні потреби і бажання багатих людей, але дуже слабо на потреби і бажання бідних [Романенко, 2006, с. 17].

Отже, керуючись цим положенням концепції Луманна є сенс стверджувати, що не індивід, а нормативний соціотип як інтерналізовано-персоніфікована модель відтворення фракталу соціальної системи є її складовою. Соціальна система зацікавлена не в індивідах, а в ізоморфних соціальних персоніфікаціях, які в своїй життєдіяльності відтворюють притаманні системі ідентичності, габітуси, стереотипи, цінності та інші константні утворення соціального простору і часу. Водночас індивідність є і джерелом відхилень – девіацій, які підвищують як внутрішню складність системи, так і зовнішню складність її середовища [Романенко, 2006, с. 19]

Ті аспекти соціальної системи, які виражають її загальноприродні та загальнолюдські властивості, індивідуально-прижиттєві та трансособистісні її компоненти, субстратні та процесуальні характеристики та функції, співвідносяться як з рівнем реального, так і віртуального, ноосферичного. Мається на увазі її здатність зберігати і передавати з покоління у покоління найрізноманітнішу інформацію без безпосередньої допомоги відбивних властивостей речової матерії (наприклад, мозку людини). Тут доречно згадати відкриті К. Марксом категорії опредметнення і розпредметнення [Маркс 1955-1981], які мають не менш фундаментальне значення для розуміння природи соціальної системи, ніж юнгівські архетипи. Вони знайшли своє відображення і подальшу розробку в феноменологічній соціології П. Бергера, Т. Лукманна і А. Шюца [Бергер, Лукман, 1992, 1995; Шюц, 1988, 1994].

Соціальна система містить у собі систему прихованих змінних, дуже складних для осмислення, експериментально поки не доказових, які діють як локальні механізми нелокальних зв'язків із загальним простором. Дані сучасних наук дозволяють говорити про те, що соціальна система як сукупність динамічних властивостей, процесів і станів соціуму є складною відкритою системою, яка працює на всіх рівнях живого в соціальному середовищі та підкоряється і змінюється як

під впливом своїх внутрішніх законів, так і заданих ззовні цілей.

За суттю мова йде про розвиток методологічного принципу «антропності соціуму», тобто принципу структурної ізоморфності особистості і суспільства.

На наш погляд, говорити про їх ізоморфізм можна лише в аспекті існування єдиного фону в певному соціумі – соціальності як такої, на якому розвиваються як окрема особистість, так і структурна соціально-системна цілісність, яку можна також назвати культурою даного соціуму. Загальною властивістю для соціальної та індивідуальної системи є також їх системний характер та інформаційно-енергетичний зміст. З метою характеристики таких систем однією тільки інформаційною або ж синергетичною термінологією не обійтись, хоча дуже багато сучасних дослідників в основному обмежуються констатацією «складності», «непередбаченості», «нелінійності», «непрогнозованості» процесу «самоорганізації» системи, яка поживляється поблизу «атракторів» і в точках «біфуркації». Скільки не ходи навколо цієї схеми, важко собі уявити сутність феномену соціологічного, його природу, його структуру та закономірності впливу на діяльність і поведінку індивідів, груп, суспільств і людства в цілому. І в цьому сенсі можливо говорити про відносний ізоморфізм моделей соціального та індивідуального соціологічного.

Традиційним методом пізнання в соціології була раціональна логіка, яка будувалася на емпіричних даних і узагальнювала їх. На підставі уявлень про лінійний прогрес суспільства здійснювалися прогнози та планування майбутнього соціуму. За межами наукового і буденного усвідомлення залишалися результати, які осіли в колективному безсвідомому як чуттєві образи, як установки, як тенденції, і нарешті, як сенс і цінність, які залишаються після загибелі нескінченного розмаїття знаків і символів.

А те, що міститься в ірраціональних образах, інтегрується в цілісні картини, породжуючи при цьому й деякі цілісні оцінки, які становлять більш-менш стабільні і успадковувані стандарти моральності, краси, порядку, справедливості, добра, небезпеки, любові, почуття, організації життя, стилів і зразків поведінки. І те, що сьогодні перебільшено називається філософією нестабільності, все-таки має під собою колективно-безсвідому основу, що не

дозволяє процесам самоорганізації соціуму перетворитися на абсолютне свавілля [Донченко, 1994, с.122].

В запропонованій нами оціночній шкалі суспільство наближається до колективного безсвідомого, коли в соціальному житті починають виявлятися ознаки аномії, себто, стану безформності, беззаконня, хаосу. Отже, схема оцінювання соціальних ситуацій виглядатиме наступним чином:

Як і в природі, в суспільстві існує система законів – правил відбору, які виділяють реальне з віртуального, але в суспільстві ці закони і принципи відбору пов'язані з особливостями життя і діяльності людей і набувають швидше характеру тенденцій, «каналів еволюції», соціальних установок, орієнтуючих соціальну динаміку суспільства. «Народи і часи, так само як і окремі індивіди, володіють відповідними їм духовними напрямками, або установками. Вже саме слово «установка» виявляє обов'язкову односторонність, властиву кожному певному напрямку. Там, де є напрямок, там є і виключення. Виключення ж означає те, що багато чого в соціології, що в принципі могло б співіснувати, насправді співіснувати не може, бо воно не відповідає загальній установці [Юнг, 1993, с.132.]. У нашому дослідженні все це – архетипи, соціальні поведінкові установки, тенденції протікання соціальних процесів – і являє собою соціальну систему і її закони. У більшій своїй частині цей феномен може бути віднесений до сфери колективного безсвідомого. 1 – активне підсвідоме, принципово усвідомлюване, яке нерідко вже було у свідомості, але все-таки чинить опір усвідомленню;

2 – пасивне безсвідоме, принципово неусвідомлюване, але про зміст якого можна будувати якісь інтуїтивні здогадки.

Соціальна система включає обидва цих рівня, а також рівень принципово пізнаваного, але поки ще не усвідомленого, що міститься в культурі і потребує уважного вивчення для виведення його на актуально визнавані рубежі соціального управління.

Як уже зазначалося, це ціле включає в себе патерни, що несуть інформацію про всі головні складові даного конкретного суспільства – географічні умови, ландшафтні особливості, сусідні соціуми, характер цих соціумів, характер взаємин із сусідніми спільнотами або племенами, основні принципи організації громадського управління та ін., – інформацію, вік якої визначити важко,

але в принципі можливо. У це ціле входять і особливості мислення народу, який населяє дану територію, його соціального інтелекту, специфічні характеристики соціальної пам'яті, переважні потреби, почуття, стилі поведінки, тобто особливості когнітивних, емоційно-почуттєвих і поведінкових патернів. Причому, мова йде не тільки про самі давні і глибокі властивості даного макросвіту, які узагальнюють особливості його історичного шляху і мають сенс саме в якості властивостей суб'єктів, які жили і живуть в даному соціумі. Структура соціальної системи весь час оновлюється, поповнюється, корегується змінними внутрішніми і зовнішніми умовами життя даного соціуму. Від колективного безсвідомого, як від загальної душі, що не має часових меж, ми можемо очікувати реакції на найзагальніші і завжди наявні умови соціологічної, фізіологічної і фізичної природи. [Юнг, 1993, с.132-154].

Висновки:

Таким чином, можна зробити висновок, що розбалансування нормативних та резонування дисфункціональних станів соціальної системи відбувається внаслідок прояву колективного безсвідомого в ментальному профілі соціуму. Можна стверджувати, що не індивід, а нормативний соціотип як інтерналізовано-персоніфікована модель відтворення ідентичності соціальної системи є її складовою. Соціальна система зацікавлена не в індивідах, а в ізоморфних соціальних персоніфікаціях, які в своїй життєдіяльності відтворюють притаманні системі ідентичності, габітуси, стереотипи, цінності та інші константні утворення соціального простору і часу. Водночас індивідність є і джерелом відхилень – девіацій, які підвищують як внутрішню складність системи, так і зовнішню складність її середовища.

Література:

1. Бевзенко Л.Д. Соціальна самоорганізація. Синергетична парадигма: можливості соціальних інтерпретацій.- Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук.- К.: 2005.-36 с.
2. Бергер П., Лукман Т. Конструирование социальной реальности.- М.: 1992.
3. Бромлей Ю. Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов. – М.: Наука, 1988. – 208 с.
4. Грабовський С. Українська людина та українське буття // Сучасність. – 1997. – № 3. – С. 5-6.
5. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика: Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
6. Дубов И.Г. Феномен менталитета: психологический анализ // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 20-29.
7. Дробижева Л.М. Историческое самосознание как часть национального самосознания народов. – М.: ИЭН РАН, 1990. – 231 с.
8. Євтух В. Етнічність: Глосарій. – К.: Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2009.-170 с.
9. Зарубежная социология XX века. – Днепропетровск: Издательство ДНУ, 2001.- 336 с.
10. Киричук О.В. Ментальність: сутність, функції, генеза // Тези доповідей, Конференція: Духовність. Ментальність. Саморозвиток особистості. – Київ-Луцьк, 1994. – Ч.1. – С. 11.
11. Коммерсант-Власть. – 1999 г. – № 45. – 16 ноября.
12. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз. – К., 1998. – С. 200-205.
13. Кутуєв П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм.- К.: Сталь, 2005.- 500 с.
14. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського анархізму. – Київ-Філадельфія, 1995. – 156 с.
15. [Маркс К., Энгельс Ф. Собрание сочинений. Изд. 2, тома 1-39 \(из 50-ти\). Изд. политической литературы, М.: 1955-1981.](#)
16. Онацький Є. Українська емоційність // Українська душа. – К., 1992. – С. 45.
17. Парсонс Т. Система современных обществ: Пер. с англ. Л.А. Седова, А.Д. Ковалева. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 266 с.
18. Поліщук І. Ментальність українства: Політичний аспект // Людина і політика (Київ). –2001. – № 1. – С.86–92.
19. Розумний М. Справа честі. Алгоритми національного самоопанування. Політичні есе. – К., 1995. – С. 48.
20. Романенко Ю.В. Аналіз соціальних систем: психофрактальний аспект.- К.:Вид-во ІМВ, 2003.- 274 с.
21. Романенко Ю.В. Смыслопродукування в соціальних системах.- К.: Вид-во Е та Е, 2005.-374 с.
22. Романенко Ю.В. Соціалізація особи: метапрограмний та психотехнологічний аспекти. – К.: Вид-во ДУІКТ, 2007. – 407 с.
23. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
24. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи: Пер. с нем. – Донецк.: Донбасс, 1999. – 123 с.
25. Шангіна Л. Про країну, державу та громадян у перехідному віці //Дзеркало тижня. – 2006. – №31.
26. Юнг К.-Г. Архетип и символ.- М.: Альта, 1993.-334 с.
27. Юрій М.Ф. Етногенез українського народу.- К.: Кондор, 2008.-262 с.
28. Luhmann N. Grundrisse der allgemeiner Sozialtheorie.- Munchen, Beck-Verlag, 1993.